DAIKTAVARDŽIŲ KONOTACIJOS TYRIMAS TEKSTYNŲ LINGVISTIKOS METODU

Rūta Marcinkevičienė

Vytatuto Didžiojo universitetas, Daukanto g. 50, LT-3000 Kaunas

1. Lituanistikoje yra nusistovėjęs požiūris į žodžio leksinės reikšmės komponentus, skiriama leksemos denotacija ir konotacija (Pikčilingis 1975: 12), denotatinė ir konotatinė, arba stilistinė, reikšmė (Župerka 1983: 13), designatinė ir konotacinė reikšmė (Jakaitienė 1988: 49). Konotacija suprantama kaip žodžio reikšmės dalis, kuri „aprėpia viską, kas yra už žodžio denotatyvinio turinio“ (Pikčilingis 1975: 12), arba tiksliau, kaip „**žodžiu** komunikuojama informacija apie savitą kalbos vartotojo (kalbėtojo ir pašnekovo) santykį su designatais arba apie pačių bendraujančių žmonių tarpusavio santykius“ (Jakaitienė 1988: 49)[1]. Toliau gilinantis į konotacinę reikšmę, arba konotaciją, aptinkama keleriopų jos apraiškų, įvardijamų konotacinės reikšmės mikrokomponentais: emocinis, vaizdinis ir stilistinis. Kokį konotacijos mikroelementą paimtume, iš jo apibrėžimo ir pateikiamų pavyzdžių matyti, kad jo turėtojas yra žodis, leksema, leksinis vienetas ar dar kaip kitaip pavadintas vienas atskiras kalbos elementas, plg. „Emocinis komponentas – tai konceptuali informacija apie kalbėtojo emocinę būseną, kurią jis patiria pavadindamas **vienu ar kitu žodžiu** tam tikrus objektus“ (Jakaitienė 1988: 49). Taigi konotacija suprantama kaip sudėtinė žodžio reikšmės dalis.

Anglosaksiškajai tradicijai priklausantys lingvistai nelinkę reikšmės sieti su žodžiu, jie kalba apie reikšmę apskritai, apie reikšmę, komunikuojamą kalba, nebrėždama aiškios ribos tarp žodžio, žodžių junginio, sakinio ar dar didesnės apimties kalbos vieneto. Gal todėl jų pateikiami reikšmės tipai skiriasi nuo mums žinomų. Štai Geoffrey Leechas (1990: 9–23) pateikia septynis reikšmės tipus, kurių trys pagrindiniai yra sąvokinė reikšmė (*conceptual meaning*)[2], atitinkanti loginį, kognityvinį arba denotacinį turinį, asociatyvioji ir teminė reikšmė (*associative* and *thematic meaning*). Pastaroji yra atsiradusi dėl aktualiosios sakinio skaidos, temos/remos išsidėstymo paprastuose ir emfatiniuose sakiniuose.

Čia mums labiausiai rūpėtų antrasis, asociacinis reikšmės tipas, aprėpiantis keturias smulkesnes padalas: konotacinę, socialinę, afektinę, reflektinę ir kolokacinę (*connotative, social, affective, reflected, collocative meaning* atitinkamai). Konotacinė reikšmė suvokiama kaip reiškianti visus papildomus reikšmės komponentus, priklausančius nuo vietos ir laiko (pvz., moteris, be pagrindinių kognity-

vinių reikšmės požymių, universaliai žymimų +HUMAN, –MALE, +ADULT, dar gali implikuoti įvairias psichologines ir socialines moters ypatybes: 'švelni', 'jautri', 'šneki' ir pan. Konotacija G. Leecho laikoma periferine, kintančia referentui priskiriamos reikšmės dalimi. Palyginti su sąvokine reikšme, ji yra neaiški, neapibrėžta, iki galo aprašymu neišsemiama, tačiau ji, kaip ir sąvokinė reikšmė, skirta nekalbinės tikrovės dalykų tam tikriems požymiams reikšti taip, kaip juos tuo metu supranta viena ar kita kalbinė bendruomenė. Tai, ką G. Leechas vadina socialine reikšme, sutampa su mūsiškąja stilistine konotacija, o afektine reikšme – su emocine konotacija, todėl kiek platėliau jos čia ir nebus pristatytos. Pastarąją G. Leechas vadina 'parazitine semantine kategorija', nes ji neegzistuoja pati viena savaime ir remiasi sąvokine, konotacine ir socialine reikšmės kategorija. Kur kas unikalesni, lituanistinėje literatūroje neminimi yra du paskutiniai reikšmės tipai – reflektinė ir kolokacinė reikšmė.

Reflektinė reikšmė žymi tas kalbos vienetų keliamas asociacijas, kurios yra susijusios su tų vienetų vartosena kituose kontekstuose. Čia galėtų priklausyti žodžių žaismo atvejai, kai žodis, vartojamas viena reikšme, kalbos vartotojui asocijuojasi su kita jo reikšme, arba vadinamosios tabu asociacijos, kai vengiama žodžių dėl jų paplitimo tai visuomenei nepriimtinais laikomuose kontekstuose[3]. Kolokacinė reikšmė yra atsiradusi dėl asociacijų su kitų žodžių – konteksto partnerių – reikšmėmis. G. Leecho pavyzdys – du anglų kalbos būdvardžiai *pretty* ir *handsome*, reiškiantys iš esmės tą patį, bet vartojami su skirtingais daiktavardžiais. Jo manymu, ne visos junglumo skirtybės gali būti paaiškintos kolokacine reikšme. Vienos jų gali būti atsiradusios dėl sąvokinių, kitos – dėl stilistinių lyginamųjų žodžių reikšmės ypatumų. Kolokacinės gi reikšmės jis siūlo griebtis kaip paskutinio galimo paaiškinimo, dėl ko skiriasi du, atrodytų, tą pati dalyką įvardijantys žodžiai. Be to, šį reikšmės tipą sunku apibendrinti, klasifikuoti, nes kolokacinė reikšmė yra individuali, savita tų žodžių ypatybė. Apibendrinant galima pasakyti, kad šios dvi pastarosios reikšmės nuo pirmųjų skiriasi tuo, kad yra atsiradusios ne dėl nekalbinės tikrovės – įvardijamųjų dalykų ar pačių kalbėtojo ypatybių, bet dėl kalbos vartosenos. Kita reflektinės ir konotacinės reikšmės bendrybė yra leksinė jų prigimtis. Kiti reikšmių tipai gali būti reiškiami įvairių lygmenų kalbos vienetais (tam tikrais tarties, intonacijos, žodžių darybos, sintaksės ir panašiais ypatumais), o reflektinė, ypač kolokacinė, reikšmė yra vienažodžių leksemų ar leksikalizuotų žodžių junginių savybė.

Kitas anglosaksiškosios mokyklos atstovas – Johnas Sinclairis kalba apie išplėstinį reikšmės vienetą (*extended unit of meaning*), nesiribojantį žodžiu ar žodžių junginiu, bet aprėpiantį kur kas platesnį kontekstą. Detalizuodamas keturis išplėstinio reikšmės vieneto realizavimo lygmenis: leksinį, gramatinį, semantinį ir pragmatinį (plačiau žr. Sinclair 1996, Bonelli 2000), pragmatiniu jis laiko vertinamuosius ir kitokius kalbėtojo požiūrį nurodančius konteksto elementus, kuriems reikšti ir pasirenkamas vienas, o ne kitas leksinis vienetas. Minėtame straipsnyje jis nagrinėja kelis pavyzdžius: kolokaciją *plika akis* (*naked eye*) ir vienažodę leksemą *pakęsti* (*brook*), kurių pragmatinė vertė arba, vartojant jo paties teminą 'semantinė prozodija', yra: pirmuoju atveju – negalėjimo matyti plika akimi, o antruoju – netoleravimo, nes *pakęsti* yra išimtinai vartojamas su neiginiu, taigi,

atsižvelgus į didesnės apimties leksinį vienetą, įvardija nepakantumą. Svarbu pasakyti, kad pragmatinė vertė išryškėja tik išanalizavus žemesnius lygmenis: *leksinį,* arba pasirinkto tirti leksinio vieneto kolokacijas, *gramatinį* – koligaciją, t. y. gramatinę kolokacijų raišką, bei *semantinį* – bendrą semantinį artimojo ar tolimesniojo konteksto reikšmių lauką.

Įdomu yra tai, kad iš konteksto išryškėjanti reikšmė[4] niekaip kitaip nepasimato, kaip tik iš didelio kiekio vartosenos pavyzdžių. Būdama kalbos vartosenos nulemta įvairios apimties leksemų reikšmės dalis, ji geriausiai tiriama tekstynų lingvistikos metodu, leidžiančiu vienoje vietoje sukaupti ir kompiuteriu apdoroti didelį tekstyną ir iš jo gautą konkordansą. Kitaip sakant, kontekstinė kolokacija plika akimi nedideliame vartosenos pavyzdžių kiekyje nepastebima. Be to, ji nėra kokia atskirai paimto, izoliuoto žodžio savastis, kurią būtų galima nurodyti specialiomis pažymomis žodyne ar suformuluoti definicija.

Kyla klausimas, ar kontekstinė kolokacija laikytina žodžio reikšmės dalimi (jei taip, tai kokiu mastu), ar ji tėra tik to žodžio vartosenos ypatumas. Kitaip sakant, kaip atskirti tai, kas priklauso pačiam žodžiui, o kas kalbinei jo aplinkai. Objektyvus tekstynų lingvistikos metodas leidžia pamatyti šalia kokių kitų žodžių mums rūpima leksema atsiduria dažniau, su kuo ji sudaro pastovius junginius, arba kolokacijas. Nelengvai apčiuopiama ir dar sunkiau įvardijama kontekstinė konotacija iš tekstyno išryškėja kaip tipiška, bet neprivaloma leksemų vartosenos ypatybė. Ar ji yra nulemta pačios leksemos reikšmės, ar tėra atsitiktinis dažnas sutapimas, galima bandyti nustatyti tiriant kalbos vartotojų supratimą apie tiriamojo vieneto konotaciją. Tai daroma psicholingvistiniu eksperimentu išgaunant ir vėliau apibendrinant tiriamojo žodžio asociatus – pirmus į galvą šovusius kalbos vienetus (plačiau apie tai žr. Marcinkevičienė 1997). Psicholingvistiniu eksperimentu gali būti tiriama net ir vardažodžių (t. y. leksemų, neįvardijančių sąvokų ir neturinčių designatinės reikšmės) konotacija (žr. Marcinkevičienė 2000).

Realią vartoseną, tekstyno duomenis ir žmonių kalbos jausmo, introspekcijos, tyrimus galima būtų laikyti iš esmės tos pačios konotacijos skirtingais aspektais, nes vienu atveju turime reikalą su kalbos generavimu, kūrimu, o kitu atveju – su jos suvokimu. Ši priešprieša įvardijama intencine versus interpretacine reikšme (*intended* vs. *interpreted meaning*). Kiek ir kaip jos sutampa, kiek kontekstinė konotacija yra sąmoningai suvokiama, o kiek intuityvi, kiek kalbos vartotojų apklausos sutampa su tekstynų tyrimais[5], o plačiau žiūrint, kiek kalba yra atskiram kalbos vartotojui aprėpiama ir suvokiama, kiek galima pasikliauti savuoju kalbos jausmu, – visa tai atskiro darbo tema. Šio straipsnio tikslas yra parodyti, kaip iš konteksto, dažnų junginių išryškėja kontekstinė leksemų konotacija.

2. Tyrimui buvo pasirinkti aštuoni daiktavardžiai: sinonimų grupė *lemtis 1369, dalia 1654, karma 645, likimas 16532* ir keli kiti palyginti dažnai vartojami žodžiai[6]: *aistra 953, įprotis 720, liūdesys 530, melas 605.* Visi jie buvo tiriami leksinio, gramatinio (sintaksinio ir morfologinio) bei semantinio junglumo atžvilgiu, nustatytos dažniausios jų kolokacijos ir metaforos (plačiau apie tyrimo metodiką žr. Marcinkevičienė 2000a). Ši išankstinė analizė ir leidžia kalbėti apie konotuotuosius konteksto elementus[7].

Tiriant daiktavardžių junglumą paprasčiausia yra suskaidyti iš tekstyno gautą kiekvienos leksemos konkordansą į žodžių junginius ir aptarti juos vertinamuoju aspektu, t. y. kaip turinčius neutralią, teigiamą ar neigiamą konotaciją. Ne visi junginiai vienodai gerai atskleidžia konotaciją, geriausiai šiuo atžvilgiu tinka būdvardiniai, veiksmažodiniai (išskyrus predikatyvų), kai kurie daiktavardiniai (išskyrus atributinius priklausomybės) junginiai bei nepriklausomos žodžių sąjungos arba tiesiog vardijimai. Štai *aistros*, vartojamos koordinaciniu ryšiu susietose žodžių sąjungose, kontekstas labai ryškiai skiriasi į: a) neutralų (46% visų vardijimo atvejų), b) teigiamai (18%) ir c) neigiamai (36%) konotuotųjų:

a) *verdančios aistros ir azartas; audringos kalbos bei aistros; emocijos ir aistra;*

b) *aistra, pramogos, linksmybės, poilsis; malonumas ir aistra; verslas, poilsis, aistra;*

c) *šėtono audrų, aistrų, vėjų, nuodėmės rifų; konfliktų, aitrų, ambicijų, keršto troškimo.*

Iš aiškios neigiamai konotuotų daiktavardžių persvaros galima matyti, jog *aistra* dažniau suvokiama kaip yda nei kaip dorybė. Tačiau kiti žodžių junginiai nėra poliarizuoti vertinamuoju aspektu, vertinimo neišduoda ir *aistros* metaforos, o kontekstas implikuoja ne tiek šio jausmo ir/ar pomėgio intensyvumą, stiprumą, kiek vertinimą.

2.1. Kur kas labiau konotuotas yra daiktavardis *įprotis*, jo konotacija paaiškėja iš kur kas įvairesnių žodžių junginių. Iš 15 dažniausių *įpročio* kolokacijų, vartojamų įvairiais vienaskaitos ir daugiskaitos linksniais:

žalingas įprotis 146, be žalingų įpročių 37, senas įprotis 29, (ne)atsisakyti įpročio 24, (pa)keisti įpročius 19, tapti įpročiu 15, atsikratyti įpročio 13, iš įpročio 11, mitybos įpročiai 7, išsiugdyti (kokį) įprotį 7, sovietiniai įpročiai 6, įpročiai labai gajūs 5, įprotis rūkyti 4, įprotis taupyti 4, įpročio pasekmės 3.

Akivaizdžiai neigiamą konotaciją turi pats dažniausiai drauge einantis būdvardis *žalingas.* Kitų gi kolokatų konotaciją turėtų patvirtinti ar paneigti platesnis kontekstas. Iš dvižodžių junginių tegalima tik spėti, kad, kai kalbama apie *senus, sovietinius, gajus įpročius* ar kai norima *atsisakyti, atsikratyti, pakeisti įprotį,* turimi omenyje blogi įpročiai. Taigi 9 kolokacijos iš 15 galėtų būti priskiriamos neigiamai konotuotoms.

Konteksto apimtis yra rimta problema nustatant kontekstinės kolokacijos pobūdį. Atskirai paimtas žodžių junginys *žalingas įprotis* implikuotų neigiamą konotaciją, bet jo variantas *be žalingų įpročių*, dažniausiai aptinkamas pažinčių ir darbo paieškos skelbimuose, kaip ir pati šių skelbimų retorika, dvelkte dvelkia pozityvumu. Panašiai ir kolokacija *bloga karma*, išimtinai vartojama platesniame kontekste *išvalyti blogą karmą.* Lieka neaišku, kokiu kontekstu remtis – minimaliuoju dvižodžiu ar platesniu didesnės apimties žodžių junginių, žodžių grandinės, sakinio, pastraipos ar net ir viso teksto. Ar *įpročio* kontekstinė konotacija yra labiausiai veikiama artimojo, ar ir tolimesnio konteksto? Į šį klausimą padėtų atsakyti nedidelis eksperimentas su 37 informantais studentais, kurių buvo paprašyta užrašyti pirmas iškilusias asociacijas žodžiams *įprotis* ir *įgūdis,* pateikti pirmuosius į galvą šovusius šių žodžių sinonimus ir antonimus bei trumpas definicijas. Išanalizavus asociatus paaiškėjo, kad *įprotis* nuo *įgūdžio* labiausiai skiriasi

savo konotacija. 98% respondentų atsakė vienodai: *įpročiai* būna *neigiami, žalingi, peiktini, blogi, netikę, bjaurūs, erzinantys;* jų reikia *atsikratyti,* juos reikia *mesti* ir pan. *Įgūdžius,* atvirkščiai, reikia *tobulinti, lavinti, įgyti,* jų *nepakanka, trūksta,* jais galima *pasižymėti,* dažniausiai jie būna *geri.* Taigi atrodytų, jog introspektyviai suvoktai įpročio reikšmei didžiausią įtaką daro tiesioginis kontekstas.

Dažnesnius neigiamus nei teigiamus *įpročio* junglumo partnerius rodo ir detalesnė junginių analizė. Net 43% viso konkordanso sudaro kilmininko linksniu vartojamas (vienaskaitą ir daugiskaitą kartu paėmus) *įprotis,* o šio linksnio vartojimą yra nulėmę neigiamos konotacijos veiksmažodžiai *atsisakyti, atsikratyti, neturėti, nėra įpročio, atpratinti nuo, išsigydyti nuo netoleruotinų, kentėti nuo, išsilaisvinti iš, išsivaduoti, būti laisvam nuo, koduoti nuo žalingų įpročių, atitrūkti nuo blogų įpročių, kyla problemų dėl įpročio/čių, grįžti prie sovietinio įpročio,* daiktavardžiai *įpročio jėga, pasekmė, profilaktika, žalingumas, vergai, aukos, žala, atpratinimo programa,* sustabarėjęs žodžių junginys *iš įpročio.*

Kitų linksnių vartosena taip pat rodo, kad *įprotis* dažniausiai vartojamas ne bet kokio, o 'neigiamo įpročio' reikšme, plg. vardininką su būdvardžiais *blogas, didžiaimperinis, kvailas, mirtinas, nereikalingas, pražūtingas, sveikatai kenksmingas, ydingas, žalingas, pernelyg skrupulingas* ar su veiksmažodžiais *buvo įveiktas, nepalieka ramybėje, atsigręžia ir finansine puse, baigėsi tragiškai, baugino, buvo tikras košmaras, papiktino, paralyžiavo, turi nepageidautinų padarinių, yra problema.* Negatyviųjų kolokatų neatsveria negausūs pozityvieji kaip kad *geras, žavus, sveikas įprotis, įprotis leidžia palaikyti gerą formą, žmogaus prigimčiai neprieštarauja.* Neutraliųjų junglumo partnerių neutralumą gali patvirtinti ar paneigti tik platesnis nei žodžių junginio kontekstas, plg. *amerikietiškas, gajus, nesąmoningas, rusiškas, senas, sovietinis, profesinis, paplito po Europą, yra ateitis, tampa antrąja prigimtimi, įsivyravo, išliko, yra stiprus, glūdi.* Patys savaime, atskirai paimti šie žodžiai vertinimo neimplikuoja.

Bene geriausiai *įpročio* pobūdį atskleidžia vardininko junginiai su bendratimi, iš jų paaiškėja, koks yra įprotis. Čia irgi dominuoja neigiamieji įpročiai: *įprotis bėgti iš pamokų, deginti žolę, kraustyti svetimas kišenes, miegoti, kur papuola, nepastebėti kaimynų, rūkyti, traukti į plaučius tabako dūmus, veltui imti, vogti, „kombinuoti", išgerti, duoti/imti kyšius, gudrauti, išsisukinėti nuo mokesčių, meluoti, nuleisti negirdomis, vogti.* Teigiamųjų įpročių sąrašas kur kas trumpesnis: *laikytis švaros ir tvarkos, nukelti skrybėlę, priimti svečius, sakyti tiesą, taupyti, blizginti viryklę, lįsti po dušu, maudytis vonioje, paduoti ranką, praustis, sportuoti.* Prie neutraliųjų skirtini *abejoti, komanduoti, valgyti, gerti kavą ir arbatą, pasninkauti, skubėti pirmyn, tenkinti apetitą, prieš miegą žiūrėti televiziją*[8].

2.2. Kontekstinė konotacija geriausiai išryškėja lyginimo ir priešpriešos pagrindu. Yra gerai žinoma, kad stilistinė konotacija, įeinanti į leksinę žodžio reikšmę, gali skirti sinonimus į paprastuosius ir stilistinius. Čia rūpėjo pažiūrėti, ar iš vartosenos išryškėjusi sinonimų konotacija skiria ar subendrina sinonimus.

2.2.1. Ištyrus keturių sinonimiškų daiktavardžių *lemtis, dalia, karma, likimas* junglumą paaiškėjo, kad veiksmažodiniai *lemties* kolokatai dauguma atvejų įvardija veiksmą, reiškiantį valdymą, priklausomybę, pasirinkimo stoką, kitaip sakant, *lemties* neišvengiamumą: *lemtis ištiko, lėmė, skyrė, teko, laukia, veda, parengia, sąlygoja, užklumpa,* etc. Informatyvesnės šiuo atveju yra žodžių grandinės:

ne kartą tragiška lemtis ištiko 22, lemtis jai skyrė neilgą gyvenimą 22, lemties nepavyko išvengti 17, mūsų laukia tokia pati lemtis 14, ir taip lemtis lėmė 12, daugelis išgyvenę tragišką lemtį 10, skuba pasitikti savo bjaurios lemties 8, nepalanki lemtis juos išskiria 7, lemtis nuvedė tiesiu keliu 7, pasiryžęs įveikti savo juodąją lemtį 6, patyrė sunkią lemtį 5, susitaikykim su lemtimi 5.

Apie 36% atvejų *lemties* veiksmažodžiai žymi nemalonią neišvengiamybę, pvz., *lemties nepavyko išvengti, lemtis ją nubaudė anksčiau, lemtis išbandymus siunčia.* Teigiamai konotuotų *lemties* konteksto partnerių, tokių kaip *gali padėti ir lemtis, gali paguosti visuotinė lemtis, lemtis nuveda tiesiu keliu,* aptikta tik 16% visų junginių. Neutraliems atvejams: *mėgina gyvenimo lemtį įsivaizduoti, tavo lemtį jaučiu, išaiškina jo lemtį*, tenka likę 46%.

Daiktavardiniai junginiai kur kas mažiau konotuoti, nes daiktavardis daugiausia žymi įvairiai įvardijamą lemties savininką – žmogų, tačiau ir čia esama determinaciją žyminčių kolokacijų: *lemties ženklas, pirštas, valia, ranka, balsas, dovana, varpas.* Su *lemtimi* vartojami būdvardžiai atliepia veiksmažodžiams, net 46% turi neigiamo vertinimo reikšmę: *tragiška 28, žiauri 12, liūdna 7, pikta 8, baisi 6, bjauri 5, bloga 5, rūsti 4, dramatiška 3, skaudi 3, nepalanki 2, nedėkinga 2, siaubinga 2, vargana 2, kaprizinga, graudi, okupacinė, negailestinga, niūri, nuodėminga, prasta, prieštaringa.* Teigiami būdvardžiai sudaro tik 9%: *gera 5, teisinga 2, fantastiška, gailestinga, garbinga, įdomi, kukli, kūrybiška, laiminga, maloni, objektyvi, palaiminga.* Neutraliai arba iš minimalaus konteksto neišryškėjančiai konotacijai tenka 45% visų būdvardžių vartojimo atvejų. Čia priskirtini tokie būdvardžiai kaip *paslaptinga 2, autonomiška, bevardė, esminga, galutinė, tikroji, etc.*

Įvairių tipų žodžių junginius kontekstinės konotacijos aspektu gražiai sieja ir apibendrina *lemties* metaforos. Pati dažniausia yra ‘lemties – valdovo’ metafora: *gyvenime viską valdo lemtis, nepermaldaujama lemtis, taip lemtis lėmė, lemtis niršta, pavaldus aklai bevardei lemčiai.* Antra po jos eina ‘lemties – naštos’ metafora, jungianti sunkumą, svorį akcentuojančius veiksmažodžius: *nešti savo lemtį, lemtis, tėvo uždėta sūnui, jos lemtis sunkesnė*. Jai vartojimo dažnumu nenusileidžia dar dvi neigiamai konotuotos metaforos: a) ‘lemtis – priešininkė’ ir b) ‘lemtis – skriaudikė’:

a) *nenugalima lemtis, jie mėgina įveikti savo lemtį, priešintis savo lemčiai, iššūkis lemčiai, maištas prieš lemtį, kova su lemtimi, pergalė prieš lemtį;*

b) *lemties nuskriaustą vaiką, lemtis ją nubaudė anksčiau, skųstis savo bloga lemtimi.*

Likusios dvi metaforos – personifikacinė (*lemtis sėlina, žengia savo keliu, niršta*) ir struktūrinė metafora (*lemties okeanas, pakrantės, labirintai*) galėtų būti laikomos neutraliomis.

2.2.2. *Lemties* sinonimo *dalios* leksinis junglumas, jei žiūrėsime vertinamojo aspekto, labai panašus, sutampa junginius sudarančių veiksmažodžių, daiktavardžių ir būdvardžių semantinės kategorijos, net ir patys dažniausi kolokatai: *tekti 85, skirti 27, būti 19, rinktis 18, laukti 13, ištikti 12, lemti 10, susitaikyti 9, jausti 6, sieti 5, kalbėti 5.* Skiriasi tik vartojimo dažnumas, štai *dalia* daugiau nei 10 kartų dažniau yra pavartota su *tekti* ir 3 kartus su *rinktis* nei *lemtis* (jos dažniausi veiksmažodiniai kolokatai yra *ištikti, skirti*). Apskritai beveik visi veiksmažodiniai

dalios junginiai yra objektinio tipo, o *lemtis* buvo vartojama ir subjektiniuose junginiuose. Tai rodo, kad *dalia* verbalizuojama kaip pasyvi esybė, kuri *tenka, yra laukiama, skiriama, renkamasi, lengvinama, duodama, nešama, patiriama, ja skundžiamasi, su ja susitaikoma.* Taigi veiksmažodinio junglumo skirtybės slypi ne vertinime, o aktyvume. Vertinimas 35% atvejų yra neigiamas, nemalonus: *apverkė savo dalią, už nelemtą mūsų dalią, buvo iškentėjęs savo dalią.* Teigiamo vertinimo atvejai sudaro 22% (*atiteko pavydėtina dalia, lemta nepaprasta dalia*), panašiai tiek – apie 20% – yra ir neutralių veiksmažodžių (*lieka susiję su moterų dalia, pakeitusi moters dalią, susidomėjimas moters dalia*).

Šalia *dalios* einantys būdvardžiai turi dar daugiau neigiamos konotacijos atvejų nei esantys šalia *lemties* – 73% teigiamų ir 11% neigiamų. Ypač dažni būdvardžiai *sunki 85, lengva 34.* Daiktavardžių junglumas iš esmės sutampa. Įdomu, kad dažniausiai minima pagal įvairius požymius įvardijamo *žmogaus* arba *moters,* bet ne *vyro dalia.* Taigi apibendrinant šių dviejų sinonimų junglumo panašumus ir skirtumus galima teigti, jog vertinamuoju aspektu kontekstinė konotacija sutampa, skiriasi junglumo apimtis (*dalios* menkesnė nei *lemties*) ir kai kurie nevertinamieji *dalios* įžodinimo aspektai, tai, kad *dalia* dažniau jungiasi su konkrečios, o ne abstrakčios reikšmės žodžiais, pati dažniausia yra ‘dalios-naštos’ metafora ir panašiai.

2.2.3. *Karma* yra svetimas žodis, ne taip seniai atėjęs į lietuvių kalbą. Gal todėl nuo kitų sinoniminės grupės narių jis skiriasi kur kas menkesniu ir ganėtinai specifiniu junglumu. Pirmiausia į akis krinta smarkiai dominuojantys daiktavardiniai junginiai, tokie kaip *karmos dėsnis, doktrina, sistema* (42% visų junginių). *Karmos* junginiai su predikatinėmis kalbos dalimis – būdvardžiais ir veiksmažodžiais – yra negausūs ir neįvairūs. Be to, jų semantika radikaliai skiriasi nuo *lemties* ir *dalios.* Štai dažniausi *karmos* veiksmažodžiai *(su)kaupti 18* ir *valyti 18* su jokiu kitu sinoniminės grupės nariu nevartojami, lygiai kaip su *karma* nevartojami dažni jų aplinkoje *skirti, ištikti, išvengti, tekti.* Kiti veiksmažodiniai junginiai dažnumo skalėje pasiskirsto taip:

neturėti blogos karmos 8, sunaikinti savo karmą 7, atgimstama priklausomai nuo geros ar blogos karmos 6, apvalius ir išsėmus jo karmą 6, kuriame neigiamą karmą 5, viską lemia karma 5, pripažins, kad yra karma 4, pakeisti pasaulio karmą 4, karma reiškia veiksmą 4, išvalo suterštą karmą 4, karma veikia kaip skaitiklis 3, daugina gerą karmą 3, pagerinti kūdikio karmą 3, kenkia mirusiojo karmai 3, su reinkarnacija susijusi karma 3, karma sutampa su žmogiškumu 3.

Kaip matyti iš žodžių grandinių, *karma* dažniausiai vartojama ne kasdienėje kalboje (kaip *dalia* ar *lemtis*), bet ezoterinėje, filosofinėje literatūroje. Iš čia eina jos junginių abstraktumas ir daiktavardiškumas.

Būdvardžių sąrašas dar trumpesnis: *bloga 43, gera 13, konkreti 7, asmeninė 4, puiki, stipri 3, teigiama 3 karma.* Būdvardžių ir veiksmažodžių vertinamoji poliarizacija labai ryški, pusė minimaliojo konteksto žodžių yra konotuota neigiamai, ketvirtis – teigiamai, o likęs ketvirtis yra neutralus. Santykinai imant, teigiamai konotuotų žodžių kiekis iš visų trijų sinonimų yra pats didžiausias. Be to, jei žvelgsime į trižodžius junginius, daugiausia jų neigiamus būdvardžius neutralizuoja veiksmažodžiai, plg.: *apvalyti suteptą/suterštą/blogą karmą, neturėti blogos karmos.*

Karmos metaforos perpus neutralios, perpus neigiamos. Tik šiam daiktavardžiui būdinga 'karmos – kaupyklos' (*žiedžia savosios karmos indą, sukaupta teigiama karma, neišsems savo karmos)* ir pasikartojančias personifikacines, pvz., 'karmos – valdovo' (*tai lemia mūsų karma, nuo jūsų karmos priklausys, karmos sąlygotos aplinkybės, kiek leidžia karma, karmos paskirtąsias vietas)* ir struktūrines metaforas (*regeneruoja karmos mechanizmas, karmos akumuliatorius yra egoizmas, sruvenimas karmos malūnais, įveikusi karmos tinklą, parodė karmos veidrodį, karmos grandinių stiprinimas*). Prie neigiamųjų metaforų skirtinos jau žinomos 'karmos – naštos' (*radusiojo karma pasunkėja, uždedama ir kieno kito karma, karma nusveria*) ir 'karmos – gamtos elemento' (*ragaujame blogos karmos vaisius, pasėta juodos karmos sėkla, keliaujame prieš karmos vėją, plaka blogos karmos bangos, simbolizuoja karmos geluonį, blogos karmos sėmenys duoda derlių).* Unikali *karmai* ir, matyt, skolinta yra 'karmos – nešvaraus daikto' metafora: *apvalo blogą karmą, nuplaunanti suterštą karmą, žmogaus karma užteršta, apvalanti suteptą karmą, žmogus su nešvaria karma.*

Taigi galima teigti, kad *karma* nors ir skiriasi nuo *lemties* ir *dalios* žymesne teigiama kontekstine konotacija, tačiau iš esmės šį daiktavardį linkstama vartoti kalbant apie negatyviąją mūsų gyvenimo determinantę, apie neišvengiamą dėsnį, veikiantį pagal poelgio – atpildo principą.

2.2.4. Paskutinis analizuojamos sinonimų grupės žodis *likimas* skiriasi didžiausiu vartojimo dažnumu ir junglumu. Jis sudaro 16 532 junginius, iš kurių dažniausi yra veiksmažodžiai. Žiūrint veiksmažodinio junglumo, *likimas* yra labai panašus į *lemtį,* nes sutampa jų dažniausi kolokatai *lemti, spręsti, ištikti skirti, išvengti.* Be to, *likimas,* kitaip nei *dalia* ar *karma,* yra apylygiai vartojamas subjektinio ir objektinio tipo junginiuose:

likimas lėmė kitaip 514, jūs spręsite mano likimą 455, toks pats likimas ištiko ir jo bendražygius 264, tolesnis valstybės likimas priklauso nuo Lietuvos piliečių 196, aktyviai rūpinosi tėvynės likimu 165, koks likimas laukia mano vaikų 121, diplomato likimas susiklostė tragiškai 109, eiti likimo skirtu keliu 85, likimas juos suvedė 80, kam rūpi Lietuvos likimas 77, galima pakeisti savo likimą 75, žmogus turi likimą 54, tautos likimas yra mūsų rankose 51, likimo į užsienį nublokštiems rašytojams 49, kas tvarko pasaulio likimus 47, negaliu skųstis savo likimu 43, pakreipti krašto likimą geresne linkme 30.

Likimo veiksmažodžių reikšmės galėtų būti jungiamos į dažniausias 'lėmimo' (*lemti, ištikti, laukti, tekti*), 'valdymo' (*priklausyti, skirti, tvarkyti, valdyti sąlygoti, kontroliuoti*), 'reiškimosi' (*skleistis pasireikšti, paženklinti*), 'kaitos' (*keisti, tapti, virsti, atsidurti kieno rankose, gerinti*) ir 'kovos' (*pasiduoti, įveikti, priešintis, nugalėti, paklusti, nusilenkti, atremti, sutramdyti*) leksines semantines grupes. Jos implikuoja likimą kaip tam tikras, dažniausiai nepalankias, gyvenimo aplinkybes, neatsitiktinį, nepasirenkamą ir neatšaukiamą sprendimą.

Likimo būdvardžių semantika panaši į *lemties,* ryškiai dominuoja neigiama konotacija, palyginti su teigiama (32% : 15%). *Likimas* apibūdinamas kaip *tragiškas 122, liūdnas 44, skaudus 27, žiaurus 22, baisus 14, dramatiškas 13, įnoringas 5, piktas 5, rūstus 5, blogas 4, šiurpus 4, klaikus 3, nelabas 3, varganas 3,* bet *palankus 21, geras 19, laimingas 8, teisingas 4, gailestingas 3, gražus 3, malonus 3,*

prasmingas 3. Tokiu teigiamo neigiamo vertinimo žodžių santykio pasiskirstymu *likimas* skiriasi nuo kitų analizuojamų žodžių. *Lemties* atveju neigiamo vertinimo kolokatų buvo beveik septynis kartus daugiau nei teigiamo, *dalios* – penkis kartus, o *karmos* ir *likimo* – du kartus. Dviejų paskutinių daiktavardžių ne tokią ryškią neigiamą kontekstinę konotaciją būtų galima aiškinti vartojimo dažnumu ir iš jo išplaukiančiu junginių įvairumu. *Likimas* yra dažniausiai vartojamas, jungliausias daiktavardis, šios sinonimų grupės dominantė, o dominantės paprastai būna nekonotuotos, nežymėtos iš paties žodžio reikšmės išplaukiančia stilistine konotacija. *Karma* vartojama rečiausiai, gana ribotos įvairovės kontekstuose, ji yra palyginti naujas, savųjų specifinių ypatumų lietuvių kalboje dar neįgijęs žodis. Taigi jie yra kraštiniai sinonimų grupės nariai.

Daiktavardiniai *likimo* junginiai labai įvairūs, mat likimas kitaip nei *lemtis, dalia,* o juo labiau *karma* vartojamas su bet kokius tikrovės dalykus įvardijančiais daiktavardžiais, nurodančiais, kieno yra tas likimas. Dažniausiai minimas žmogus, įvardijamas pagal vardą ar pavardę, tautybę, profesiją, giminystės ryšius, amžių, lytį, gyvenamąją vietą ar pagal bet kokį kitą fizinį, socialinį ir psichologinį požymį. Antroje vietoje atsiduria geografinių vietų, šalių, kraštų, miestų, kaimų vardai, pastatų, įmonių, įstaigų, organizacijų, partijų meno, spaudos kūrinių, mokslo disciplinų, teorijų, santvarkos, augalų, gyvūnų, kalbos, rašto, dangaus kūnų ir t. t., ir pan. Kitaip sakant, šiuose daiktavardiniuose junginiuose vartojamas *likimas* gali žymėti bet kokio tikrovės objekto būklę ir lemtį.

Dar įvairesni gali būti atributiniai *likimo* junginiai*: likimo broliai ir sesės, smūgiai, dovana, ironija, malonė, vingis, ranka, laivas, knyga, paslaptis, klausimas, kalvis* ir pan. Norint suvokti jais implikuojamus dalykus, patogiausia grupuoti pagal kalbines metaforas. *Likimo* atveju jos gausios ir įvairios. Greta bendrųjų visos sinonimų eilės metaforų, tokių kaip ‘likimas – valdovas’, likimas – našta’, personifikacinių ir struktūrinių metaforų, dar esama specifinių, tik *likimui* būdingų metaforų.

a) ‘likimas – skriaudikas’: *likimas nubloškė į vakarus, likimas laužė ir vienus, ir kitus, likimas blaškė, naikino menininko kūrybą, Justiną likimas lamdė, likimas žalojo jo kūną, likimo nuskriausti žmonės, likimas mus plaka ir čaižo, likimas sudavė skaudų smūgį, likimas juos nubaus, likimas linkęs paspęsti spąstus ir kt.;*

b) ‘likimas – vandens telkinys’: *likimo bangos, bedugniškumas, gilumas, lytis, srovė, verdenė, versmė;*

c) ‘likimas – gamtos kūnas ar reiškinys’: *likimo vėjai, audros, gaisas, ūkai, kalnai, aukštumos, pakriūtės;*

d) ‘likimas – kelias’: *likimo kelias, vingis, posūkis, labirintas, kryžkelė;*

e) ‘likimas – sugadintas daiktas’: *sulaužytų likimų kraujas, suluošinti, sudaužyti likimai, kas sugriovė likimus, okupacija sujaukė likimus, išklaipyti kartų likimai, degė ir patsai likimas, maitoja mūsų likimus, sudarkė žmonių likimus, istorija traiškė žmonių likimus, slegia subjaurotas likimas.*

Kaip matyti iš pateiktų pavyzdžių, a) ir e) metaforų grupės yra žymėtos neigiama konotacija. Įdomu tai, kad pirmuoju atveju *likimas* personifikuojamas ir verbalizuojamas kaip aktyvus gyvenimo proceso veiksnys, kitu atveju jis pateikiamas kaip destruktyviųjų jėgų veikimo rezultatas. Šia vartosenos ypatybe *likimas* skiriasi nuo savo sinonimų.

Apibendrinant *likimo* sinonimų grupės junglumą galima pasakyti, kad jai visai būdinga labiau neigiama nei teigiama kontekstinė konotacija, nors pačių daiktavardžių reikšmės jos neimplikuoja. Kitaip sakant, likimas, lemtis, dalia, karma dažniau minimi bloguoju, apie *likimą* kalbama tuomet, kai norima juo pasiskųsti, jį apkaltinti.

2.3. Kontekstinei konotacijai pailiustruoti buvo pasirinkti ne tik neutralius, bet ir negatyvius dalykus įvardijantys daiktavardžiai *melas* ir *liūdesys.* Rūpėjo pažiūrėti, ar jų kontekstinė konotacija sutampa su leksine reikšme, ar ji tokia pat neigiama. *Melo* atveju į akis krinta dominuojantys neutralūs veiksmažodiniai ir daiktavardiniai junglumo partneriai, kiek labiau poliarizuota yra būdvardžių semantika. Vertinamuoju aspektu jie pasiskirsto taip:

a) neutralūs: *akivaizdus 6, atviras, buitinis, egoistinis, fantastinis 2, ilgalaikis, netikėčiausias, nuolatinis, paprastas, principinis, politinis, sąmoningas 7, tiesioginis 2, tikras, valstybinis, viešas 2;*

b) žymintys intensyvumo laipsnį: *absoliutus, aukščiausias 2, begalinis, didelis 6, didžiausias 2, grynas 7, ištisinis, totalus,* bet *mažas 2, nedidelis;*

c) neigiami: *arogantiškas, baisus 2, begėdiškas, įžūlus 2, patologinis, pavojingiausias, pigus, piktavališkas, primityvus, purvinas 2, sovietinis, šiurkščiausias, šiurkštus, šlykščiausias, šlykštus 2, žalingiausias;*

d) teigiami: *didingas, herojiškas, įdomiausias, kilnus 2, nekalčiausias, nekaltas 3, saldus 7, šventas 4, talentingai naivus.*

Akivaizdu, kad *melas* gali būti apibūdinamas ne tik neutraliais ar intensyvumą žyminčiais epitetais, įvertinamas ne tik neigiamais, bet ir teigiamais būdvardžiais. Pastarieji, jei žiūrėsime ne jų įvairovės, o pavartojimo kartų, netgi lenkia neigiamuosius santykiu 22 : 20. Aiškiai neigiamą tikrovės reiškinį įvardijančiam daiktavardžiui neutrali ar net teigiama kontekstinė konotacija atrodo gana netikėta.

Panašus ir *liūdesio* būdvardžių pasiskirstymas į leksines semantines grupeles. Esama neutraliųjų: *lietuviškasis, jeseniniškas, sceninis, istorinis, įprastas, svetimas, egzistencinis;* žyminčių intensyvumą: *didelis, gilus, begalinis;* neigiamus: *aitrus, slogus, fatališkas, nežmoniškas, beviltiškas* ir teigiamus požymius: *švelnus, taurus, šviesus, spalvingas, skaidrus, tyras, giedras, romantizuotas, tylus, lyriškas*. Ir čia daugiau epitetų, žyminčių teigiamą nei neigiamą požymį.

IŠVADOS

3. Leksinės reikšmės sudedamoji dalis konotacija gali būti aptinkama ne tik ir ne tiek atskirai paimtame, izoliuotame žodyje, kiek platesniame ir tipiškame jo vartojimo kontekste – žodžių junginyje, sakinyje, tekste. Tai leidžia skirti atskirą konotacijos rūšį – kontekstinę konotaciją.

3.1. Kontekstinė konotacija dažniausiai pasireiškia kaip vertinamasis aspektas, t. y. teigiama ir neigiama, ir išryškėja iš daiktavardžių kolokatų semantikos. Tačiau kai kada kontekstu gali būti implikuojamas ne vertinimas, bet didelis daiktavardžiu įvardijamo dalyko kiekis ar intensyvumas, plg. *aistra, melas, liūdesys*.

3.2. Kontekstinė konotacija gali būti numanoma remiantis daiktavardžio reikšme (*liūdesio, melo* neigiamoji konotacija) arba netikėta (*noro, likimo* sinonimų grupės neigiamoji, *liūdesio, melo* teigiamoji konotacija). Taigi leksinė žodžio reikšmė ir kontekstinė konotacija gali nesutapti, pastaroji ne tik praplečia ir papildo leksinės reikšmės semantinius komponentus, bet ir suteikia visai naujų, leksinėje reikšmėje neužfiksuotų pragmatinių reikšmės atspalvių.

3.3. Kontekstinės konotacijos kaip semantinio reiškinio egzistavimas rodo, kaip sunku ir metodologiškai neteisinga iš konteksto išskirti žodį kaip atskirą semantinį vienetą. Ši bandomoji kelių daiktavardžių junglumo analizė atskleidžia frazinį kalbos pobūdį, kiekvieno atskirai paimto leksinio vieneto semantinę priklausomybę nuo konteksto ir parodo, kad reikšmė turėtų būti tiriama tik tekste.

3.4. Kontekstinė konotacija gali būti tiriama tik tekstynų lingvistikos metodais, didelio konkordanso pagrindu, nes yra sunkiai apčiuopiama ir išryškėja tik iš dažnų ir tipiškų junginių, t. y. kolokacijų.

Gauta
2001 06 20

Nuorodos

[1] Čia ir kitur pabraukta mano. – R. M.

[2] Angliškieji semantikos terminai čia versti ar transliteruoti autorės.

[3] Pavyzdžiai: *kolektyvas* posovietiniu metu imtas vartoti kur kas rečiau vengiant asociacijų su sovietmečio realijomis. Jį keičia *bendruomenė, darbo grupė* ir kiti žodžiai.

[4] Kad ir kaip pavadinta – konotacija, reflektine, kolokacine reikšme ar dar kaip nors kitaip, iš tipiškos vartosenos išryškėję pragmatiniai ypatumai turėtų būti pavadinti taip, kad skirtųsi nuo tų papildomų reikšmės atspalvių, kurie išryškėja iš atskirai paimto žodžio reikšmės. Laikantis tradicijos čia jie vadinami *kontekstinės konotacijos* vardu, o angliškai verčiami *collocative connotation.*

[5] Nesutapimus gali lemti ir skirtinga apimtis – į tekstyną patenka kur kas didesnio kiekio vartotojų sukurti sakiniai nei jų galima apklausti eksperimento metu.

[6] Skaičius prie tiriamojo daiktavardžio ar jo junglumo partnerių reiškia pavartojimo atvejų kiekį.

[7] Dėkoju VDU lituanistėms kalbininkėms Ramunei Varankaitei, Daivai Puškoriūtei, Erikai Rimkutei, Bernardetai Brazaitytei ir Agnei Vinickaitei už galimybę pasinaudoti jų atlikta statistine junglumo analize.

[8] *Įpročio* ir kitų analizuojamų daiktavardžių kolokatų skyrimas neigiamai, teigiamai konotuotiesiems ir neutraliems kai kuriais atvejais kelia abejonių, pvz., neutraliu ar neigiamu laikyti dažną kolokatą *sovietinis.* Nesiėmus kiekvieno pavartojimo atvejo tirti plačiame viso teksto kontekste abejotini atvejai buvo priskiriami neutraliems.

Literatūra

Tognini Bonelli E. Corpus Classroom Currency. *Darbai ir dienos*. 2000. Nr. 24. P. 205–243.

Jakaitienė E. *Leksinė semantika*. Vilnius, 1988.

Leech G. *Semantics*. London. 1990.

Marcinkevičienė R. Klausimas dėl *klausimo* arba ką gali kompiuterinis tekstynas. *Darbai ir dienos*. 1997. Nr. 5. P. 19–37.

Marcinkevičienė R. Kauno vardo konotacija (vardažodžių semantika). *Kauno istorijos metraštis*. T. 2. P. 137–143.

Marcinkevičienė R. Tekstynų lingvistika (teorija ir praktika). *Darbai ir Dienos*. 2000a. Nr. 24. P. 7–64.

Pikčilingis J. *Lietuvių kalbos stilistika*. Vilnius, 1975.

Sinclair J. *The Search for Units of Meaning. Textus*. V. IX. No. 1. P. 75–106.

Župerka K. *Lietuvių kalbos stilistika*. Vilnius, 1983.

Rūta Marcinkevičienė

CORPUS LINGUISTICS AND COLLOCATIVE CONNOTATION

S u m m a r y

The paper deals with the investigation of collocability of seven abstract nouns: *aistra (passion), įprotis (habbit), liūdesys (sadness), melas (lie)* and a group of four synonyms denoting the concept of *likimas (fate), i.e. lemtis, dalia, karma, likimas.* Two of them denote negative referents, the rest are neutral from the point of view of evaluative aspects of meaning. The analysis was based on the concordance derived from the Corpus of the Lithuanian Language of the size of ca 60 million running words. It showed that lexemes under investigation have well-expressed collocative connotations which either coincide or differ from their lexical meanings, *e.g.*, the group of *fate* synonyms is typically used in contexts marked with negative collocates, while nouns denoting *lie* and *sadness* are more neutral in their contexts. Therefore the paper argues the meaning extraction from the text and showy drawbacks of confinement to an isolated lexical item. The principle of idiom in language manifests itself in the extended units of meaning that are exemplified with the phenomenon of collocative connotation. The problem that remains is the delimitation of a unit of meaning, nevertheless the method of corpus linguistics helps to cope up with this task.